

Liliana Węgrzyn-Odzioba

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Wydział Politologii

Zakład Stosunków Międzynarodowych

Kształtowanie się tożsamości wielopoziomowej w państwach Europy Środkowej i Wschodniej po 1989 roku – zagadnienia teoretyczne

Abstract: Transformation of the socio-cultural realm in Central and Eastern Europe countries associated with the processes of globalization, as well as European integration, led to revitalize the debate on the dynamics and directions of changes of identity. Besides the categories associated with, so-called, “postmodern identity”, often questioning the very existence of identity as such, other issues have appeared which indicate multilevel identity, taking into account relationship between European, national and regional identity. On the margin of this debate another and new subplot emerged, which is related to migration from non-European cultures and the possibility of spreading and therefore shaping a new model of European identity.

Key words: identity, postmodern identity, multi-level identity, national identity, Central Europe

Procesy integracyjne na kontynencie europejskim po upadku „żelaznej kurtyny” wprowadziły region Europy Środkowej i Wschodniej¹ w nowy obszar dysku-

¹ W artykule w ramach pojęcia regionu Europy Środkowej i Wschodniej nacisk położono na sześć państw: Polskę, Słowację, Słowenię, Czechy, Węgry, Rumunię, Bułgarię.

sji o tożsamości. Dotychczasowy, często zafałszowany obraz państw jednolitych etnicznie w związku z promocją i rozwojem nowych w tym regionie form ochrony mniejszości narodowych, etnicznych czy językowych przyniósł odrodzenie i rozkwit tożsamości regionalnych i lokalnych. Skomplikowana mozaika narodowościowa na obszarze środkowoeuropejskim, silnie akcentowana jeszcze przed II wojną światową, na niemal pięćdziesiąt lat uległa „uśpieniu”. Państwa Europy Środkowej i Wschodniej, podobnie jak nieco wcześniej państwa Europy Zachodniej, zostały włączone w procesy globalizacji, które – według Stuarta Halla – w wymiarze kulturowym związane są, z jednej strony, z uniwersalizacją, z drugiej – z fragmentyzacją i multiplikacją tożsamości². Podjęcie w niniejszym artykule wątku związanego z możliwością poszerzenia dyskusji nad tożsamością o elementy nowych, wielopoziomowych tożsamości łączy się m.in. z postępującym procesem integracji, ze związanymi z nim migracjami oraz z pojawieniem się na obszarze państw Europy Środkowej i Wschodniej obcych kulturowo grup. Badania te wymagają interdyscyplinarnego ujęcia, które umożliwi uchwycenie kształtującego się dopiero, wciąż dynamicznego porządku.

Wprowadzenie państw regionu Europy Środkowej i Wschodniej w formułę nowej, tym razem suwerennie przyjętej wspólnotowości spowodowało konieczność odniesienia się do europejskiej tożsamości – najszerzej platformy integracji kulturowej w Europie. Z kolei procesy odradzania tożsamości regionalnych i lokalnych powodują w wielu państwach obawy dotyczące integralności oraz możliwości funkcjonowania w globalizującym się świecie. Przemiany struktur etnicznych w państwach Europy Zachodniej, związane z kolejnymi falami migrantów, oraz kryzys polityki integracyjnej realizowanej przez rządy zachodnioeuropejskie powodują³, iż w państwach regionu środkowoeuropejskiego dyskusje – zarówno naukowe, jak i publicystyczne – nacechowane są obawą co do możliwości adaptacji do zmieniającej się rzeczywistości etniczno-kulturowej. Dla Europy Środkowej i Wschodniej migranci stanowią dopiero co klarujące się zjawisko. Odsetek osób osiedlających się w tym regionie, starających się o azyl, kształcących się i jednocześnie pochodzących spoza europejskiego kręgu kulturowego jest stosunkowo niewielki, ale z roku na rok się powiększa⁴. Należy zatem

² R. S z w e d: *Tożsamość europejska versus tożsamość narodowa? Transformacja tożsamości zbiorowych w Unii Europejskiej. W: Konstruowanie jaźni i społeczeństwa. Europejskie warianty interakcjonizmu symbolicznego*. Red. E. H a l e s, T. K o n e c k i. Warszawa 2005, s. 311; S. H a l l: *Cultural Identity and Diaspora*. In: J. R u t h e r f o r d: *Identity: community, culture, difference*. London 1998.

³ Od 16 do 18 mln muzułmanów, którzy zamieszkują Europę Zachodnią, stanowi około 5% jej populacji. Ich obecność jest coraz wyraźniej widoczna, co stanowi efekt sposobu przestrzennego rozmieszczenia tej ludności. Muzułmanie w Europie zamieszkują bowiem niemal wyłącznie duże i średniej wielkości miasta, są natomiast nieobecni na europejskich terenach wiejskich. R.M. M a c h n i k o w s k i: *Muzułmanie w Europie – między integracją a radykalizacją*, z. 43. Centrum Europejskie Natolin, Warszawa 2010, s. 15.

⁴ Statystyki dotyczące migracji i populacji migrantów: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Migration_and_migrant_population_statistics/pl [data dostępu: 20 VI

zastanowić się nad możliwościami utrzymania równowagi i bezpieczeństwa w regionie w warunkach nowych doświadczeń zarówno z tożsamością wielopoziomową, jak i wpływem wielokulturowości związanej z pojawieniem się nowych grup kulturowych oraz tworzeniem się nowych modeli tożsamości. Mamy zatem do czynienia z dwoma splatającymi się układami: pierwszy dotyczy osi: tożsamość europejska – tożsamość narodowa – tożsamość regionalna / lokalna i ma charakter niejako wewnętrzny, skierowany do społeczeństw państw Europy Środkowej i Wschodniej, drugi – koncentruje się na tym, jak w konfrontacji z wcześniejszym modelem wygląda sytuacja osób pochodzących spoza europejskiego kręgu kulturowego w przypadku prób włączania się i adaptacji do warunków życia w europejskim obszarze kulturowym i konfrontacji z tożsamościami: europejską, narodową i regionalną / lokalną. Robert Szwed wprowadził w związku z tymi procesami następujące modele tożsamości: „model tożsamości wzajemnie wykluczających się”, „model tożsamości wielopoziomowej”, „model tożsamości mozaikowej”⁵.

Poziomy tożsamości: europejska – narodowa – regionalna

Pojęcie tożsamości⁶ do nauk społecznych wprowadził Erik Erikson w latach czterdziestych XX wieku, tym niemniej samo zjawisko było znane i budziło zainteresowanie już w starożytności⁷. Dotychczasowe ustalenia skłaniają do refleksji,

2013]. Warto zwrócić również uwagę na powolne włączanie się tego regionu w politykę solidarności związaną z przyjmowaniem migrantów. Dotychczas wprowadzono kilka programów. W warunkach wyboru Polska jest państwem niezwykle rzadko wybieranym. Dane Eurostatu wskazują również na najniższy w UE odsetek obcokrajowców, którzy stanowią 0,1 populacji Polski; w regionie niskie noty ma również Bułgaria (0,5%) i Słowacja (1,3%).

⁵ R. S z w e d: *Tożsamość europejska...*, s. 301–344.

⁶ W niniejszym artykule skupiam się na zjawiskach związanych z tożsamością zbiorową / kolektywną, świadomie marginalizując kwestie związane z tożsamością jednostkową. W odniesieniu do omawianych zjawisk najbliższa jest mi definicja tożsamości kulturowej. Tożsamość kulturowa – stanowiąca pewien rodzaj tożsamości zbiorowej – jest związana historycznie i kulturowo z określonymi sposobami zachowania jednostki, nakierowana na zapewnienie zbiorowości istnienia, ciągłości gatunku i równowagi biopsychicznej. Na twórczość kulturową składają się zatem takie elementy, jak: dziedzictwo, wzory, wartości kultury, poziom społeczny, ekonomiczny i cywilizacyjny oraz charakter kontaktów, ich częstotliwość i intensywność z innymi kulturami. K. K w a ś n i e w s k i: *Zderzenie kultur. Tożsamość a aspekty konfliktów i tolerancji*. Warszawa 1982, s. 76–82; *Słownik etnologiczny*. Red. Z. S t a s z c z a k. Warszawa 1987, s. 352.

⁷ E.H. E r i k s o n: *Identity. Youth and Crisis*. London 1968, s. 20–22; M. M e a d: *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*. Warszawa 2000, s. 145; *Mind, Self, and Society: From the Standpoint of a Social Behaviorist*. Red. G.H. M e a d, Ch.W. M o r r i s. London 1962; E. H a ł a s, K.T. K o n e c k i: *Konstruowanie jaźni i społeczeństwa. Europejskie warianty interakcjonizmu symbolicznego*. Warszawa 2005.

że tożsamość jest układem dynamicznym i otwartym, a jego analiza nie może ograniczać się do jednostronnego, monodyscyplinarnego ujęcia⁸. Współcześnie określa się tożsamość jako: płynną, eskapistyczną, tymczasową, proteuszową, rozmytą, podzieloną lub pluralistyczną⁹. Jest to wyraz analizy tożsamości w kategoriach ponowoczesnych. Trudno nie zgodzić się, że charakter i tempo zmian współczesnego świata nie pozwalają na utrwalanie czy replikowanie jednoznacznych, jednopoziomowych i czytelnych strategii budowania tożsamości. Procesualność, tymczasowość i względność są cechami charakterystycznymi tego zjawiska. Należy zatem zwrócić uwagę na to, że współczesne rozumienie europejskiej tożsamości charakteryzuje się wrażliwością na dynamikę przemian tożsamości związanej ze współczesnymi zmianami społecznymi.

Tożsamość może kształtować się zarówno w układzie horyzontalnym, jak i wertykalnym. Tożsamości mogą nadbudowywać się i nakładać na siebie (jak np. istniejące obok siebie tożsamość regionalna, tożsamość narodowa czy tożsamość europejska) lub uzupełniać opis jednostki (np. określając role społeczne przyjęte przez jednostkę i w tej płaszczyźnie przyjęte tożsamości). Istotna jest relacyjność procesu kształtowania tożsamości. W zależności od sytuacji akcentuje się ten typ tożsamości, który jest najbardziej wyrazisty w danym kontekście¹⁰.

W warunkach promocji tożsamości europejskiej zarysowuje się wyraźnie trójdzielna struktura, wskazująca na tożsamość europejską jako na najwyższy element kształtujący identyfikację, poniżej występują tożsamość narodowa oraz tożsamość regionalna / lokalna. Kształtowanie tożsamości jest związane z dwoma procesami. W pierwszym identyfikacje z mniejszymi zbiorowościami nie wykluczają identyfikacji z szerszym kręgiem społecznym. Taki układ Irena Machaj określiła jako procedurę koncentryczną, w której układy społeczne są ułożone horyzontalnie i mają niesprzeczne systemy aksjonormatywne. Drugi z procesów określiła jako procedurę promienistą związaną z wertykalnym układem tożsamości jednostki, uwzględniającym rozdzielność i niezależność obszarów identyfikacyjnych. Autorka zwróciła przy tym uwagę na potencjalnie konfliktogenny charakter tożsamości zbudowanej wertykalnie, zwłaszcza na poziomie identyfikacji jednostki, wskazując na możliwą „niezgodność wymiarów tożsamości społecznej jednostki”¹¹. Trudno zgodzić się w pełni z takim stanowiskiem, chociaż podjęty został tutaj istotny wątek. Nadbudowywanie tożsamości jest podstawową cechą

⁸ P. Wagner: *Identity and Selfhood as a Problematique*. In: *Identities: Time, Difference, and Boundaries*. Eds. H. Friese, A. Assmann. Universität Bielefeld Forschungsgruppe Historische Sinnbildung, Berghahn Books 2002, s. 35–37.

⁹ M. Strasz-Romanowska: *Tożsamość w czasach dekonstrukcji*. W: *Oblicza tożsamości: perspektywa interdyscyplinarna*. Red. B. Zimoń-Dubownik, M. Gamian-Wilk. Wrocław 2008, s. 19.

¹⁰ S.P. Huntington: *Kim jesteśmy? Wyzwania dla amerykańskiej tożsamości narodowej*. Kraków 2007, s. 34.

¹¹ I. Machaj: *Spoleczno-kulturowe konteksty tożsamości mieszkańców wschodniego i zachodniego pogranicza Polski*. Warszawa 2005, s. 60.

funkcjonowania tożsamości – zarówno na poziomie jednostki, jak i społeczeństwa. Zgadając się na potencjalną, ale niekonieczną niezgodność wymiarów tożsamości, nie należy zapominać o tym, że tożsamości nie kształtują się równocześnie. Jest to proces, dzięki któremu dochodzi do rozpoznania, rozróżnienia i rozdzielenia poziomów tożsamości.

W tym kontekście można wyróżnić dwa podejścia: substancjalistyczne (esen-
cjalistyczne) i konstrukcjonistyczne. Podejście substancjalistyczne wskazuje na
właściwości biologiczne, które decydują o tożsamości („więzy krwi”, język, war-
tości, religie, zwyczaje, historyczne terytorium, pamięć zbiorową). W skrajnej po-
staci to ujęcie proponuje określanie tożsamości narodowych w związku ze zwy-
czajami żywieniowymi, klimatem czy czynnikami geograficznymi, które mają
determinować tożsamościowe cechy danego narodu¹². Tak ujmowana tożsamość
ma charakter względnie stałej struktury. Naruszenie jej elementów dezintegruje
ten system. Koncepcja konstruktywistyczna jest zaprzeczeniem poprzedniej –
źródeł tożsamości poszukuje we wzajemnych oddziaływaniach jednostek w toku
różnego rodzaju interakcji. Stąd wynika jej zmienność i płynność. Tożsamość
jest ujmowana jako dynamiczny proces szeregu interakcji podmiotów w ten spo-
sób kształtujących tożsamość. Koncepcja ta przyjmuje raczej formę spiralnego
walca, w którym kolejne poziomy osiąga się poprzez dychotomicznie rozwiązy-
wane problemy: z szeregu określeń wybierane są te opisujące i różnicujące, na tej
podstawie dokonuje się selekcji i przypisania do określonych kategorii. Poziom
drugi polega na porównywaniu istniejących już bytów i opisywaniu ich. Układ
taki może pozostać względnie zamkniętą całością, ponieważ kolejny etap może
być powrotem do pierwszego, wskutek redefinicji charakterystyk tożsamości¹³.

W kontekście procesów integracyjnych Robert Szwed wyróżnił prawdopodobne
scenariusze transformacji tożsamości w ramach Unii Europejskiej:

- w Europie w dalszym ciągu dominować będą tożsamości narodowe;
- wraz z zacieśnianiem współpracy unijnej pojawi się nowy rodzaj tożsamości europejskiej, silniejszej niż tożsamość narodowa;
- tożsamość narodowa i europejska będą koegzystowały w równowadze, a wyraz temu daje dewiza „jedności w różnorodności”¹⁴.

Każdy z tych scenariuszy realizuje się w chwili obecnej; ostatni z nich dotyka
również kwestii potencjalnego włączenia w katalog tego, co uznane za europej-
skie, elementów związanych z kulturami mniejszościowymi migrantów spoza Eu-
ropy. Wyrazem tego jest chociażby dyskusja nad wejściem Turcji do Unii Euro-
pejskiej czy nad odniesieniami do coraz większej mniejszości muzułmańskiej
w państwach Europy.

¹² R. S z w e d: *Konstruowanie tożsamości europejskiej. W: Dylematy tożsamości zbiorowych przy-
czynek do rozważań nad tożsamością ukraińską, polską i europejską*. Red. R. S z w e d. Lublin 2007,
s. 161–163.

¹³ Ibidem, s. 319–321.

¹⁴ Ibidem, s. 335.

Tożsamość narodowa

Przez długi czas w literaturze przedmiotu problematyka tożsamości narodowej łączona była z regionem Europy Środkowo-Wschodniej. Wiązało się to z uznaniem, że tematyka ta rozwija się w takich państwach, które z przyczyn historyczno-politycznych muszą redefiniować swoje tożsamości¹⁵. Tymczasem nasilenie się ruchów autonomizacji regionalnej w Europie Zachodniej spowodowało renesans dyskusji na temat integralności narodów i statusu ruchów separatystyczno-autonomicznych. Na zagadnienia wewnątrz europejskie nałożyły się jeszcze procesy związane z tendencjami do integracji powiązanej z globalizacją. Problem identyfikacji stał się intensywny również w związku z migracjami do Europy ludności pozaeuropejskiej. Jak słusznie zauważył John Rex:

w tych okolicznościach stabilne dotąd w swych kulturowych strukturach narody są zmuszone do ciągłego ponawiania pytania, czy mają własną tożsamość, ponieważ pozostaje ona w stanie konfrontacji zarówno z siłami globalizacyjnymi, jak i migracjami. Nowy nacjonalizm jest w zasadniczej swej części generowany przez opór wobec tych sił¹⁶.

Autorzy pochodzący z różnych kręgów kultur politycznych odmiennie ujmują tematykę tożsamości narodowej. Stwierdzenie Manuela Castellsa, że „to państwo, a nie naród (definiowany zarówno kulturowo, jak i terytorialnie) stworzyło państwo narodowe w epoce nowoczesnej”, pozwala zauważyć, że takie spojrzenie na naród i państwo jest możliwe w odniesieniu do Europy Zachodniej. Dlatego Manuel Castells stwierdził dalej, że naród pod kontrolą państwa mógł rozpocząć budowę więzi społecznych i kulturowych. Odmienny chociażby w Europie Środkowo-Wschodniej proces budowania państwa na płaszczyźnie struktury narodowej powoduje, że dyskurs o tożsamości narodowej nabiera innego wymiaru. Według Floriana Znanickiego:

Dziś grupie narodowej udało się opanować grupę państwową, tak jak niegdyś udawało się grupom religijnym, jak może wkrótce – za przykładem Rosji – uda się to grupie klasowej. To znaczy, że naród warunkuje skład państwa i korzysta z jego ustroju¹⁷.

Do tego tematu równie interesująco odniósł się Anthony Smith:

¹⁵ U. P i n t e r i é: *National and supranational identity in context of European Integration*. „Društvena istraživanja. Journal for General Social Issues”, Vol. 14, No. 3, (77), June 2005, s. 5; interesujące studium na temat powstawania państw w Europie w: J. H a b e r m a s: *Uwzględniając Innego*. Warszawa 2009, s. 113–118; A. D. S m i t h: *National Identity and European Union*. In: *The Question of Europe*. Eds. P. G o w a n, P. A n d e r s o n. London–New York 1997, s. 323–327.

¹⁶ Z. B o k s z a ń s k i: *Tożsamości zbiorowe*. Warszawa 2005, s. 103; za: J. R e x: *National Identity in the Democratic Multi-Cultural State*. „Sociological Research Online” 1996, No. 2(1), s. 2.

¹⁷ F. Z n a n i e c k i: *Socjologia wychowania*. T. 1: *Wychowujące społeczeństwo*. Warszawa 1973, s. 399.

Zachodni model narodu podkreślał centralne znaczenie narodowego terytorium, czyli ojczyzny, wspólnego systemu praw i instytucji, równości wobec prawa obywateli we wspólnocie politycznej oraz znaczenie kultury politycznej, wiążącej obywateli. Model wschodni, przeciwnie, był bardziej skupiony na pochodzeniu etnicznym i więzach kulturowych. Poza genealogiami eksponował elementy folkloru, a wtedy gdy było to niezbędne, wskazywał na możliwość aktywizacji zbiorowości poprzez powrót do rodzimej kultury ludowej – języka, obyczajów, religii, rytuałów, odkrywanych przez intelektualistów, takich jak filologowie, historycy, folklorysty, etnografowie i leksykografowie¹⁸.

Nie należy zatem zapominać, że formowanie tożsamości – przebiegające w odmiennych warunkach – trzeba rozpatrywać właśnie z uwzględnieniem specyfiki i charakteru procesów powstawania współczesnych form politycznych. Dla tożsamości narodowej ma to znaczenie wiodące, ponieważ określa, na jakiej płaszczyźnie zachodzą procesy budowania tożsamości. Można podjąć próbę wskazania, że w sytuacji, gdy proces budowania tożsamości ma swoje źródła wewnętrzne, subiektywne, trudniejszy wydaje się proces zmian, jeśli skryzalizowana jest struktura narodu. Czynniki obiektywne, zewnętrzne, jakkolwiek dające twarde podstawy budowania tożsamości, mogą pomóc w budowaniu tożsamości narodów powstających lub nieposiadających państwowości, ale w sytuacji zagrożenia utrata artefaktów kulturowych może wyzwolić przemiany w tożsamości oraz labilność postaw.

Odmienna koncepcja Antoniny Kłoskowskiej opiera się na dwu filarach: koncepcji kultury narodowej oraz tożsamości jednostkowej. Autorka stwierdziła:

Zgodnie ze swoim teoretycznym źródłem pojęcie tożsamości określa refleksyjny stosunek podmiotu wobec samego siebie; tożsamość narodowa zbiorowości narodowej to jej zbiorowa samowiedza, jej samookreślenie, tworzenie obrazu własnego i cała zawartość, treść samowiedzy, a nie z zewnątrz konstruowany obraz charakteru narodu¹⁹.

Posiadana przez jednostkę wiedza historyczna oraz jej wartościujące i emocjonalne ustosunkowanie się do niej wyznaczają zatem zakres rozumienia tego pojęcia.

Tożsamość wielopoziomowa w badaniach opinii publicznej

Na tym tle warto zwrócić uwagę na badania dotyczące tożsamości i w ich kontekście poczynić odniesienia do tożsamości narodowej. W świetle przemian

¹⁸ Z. B o k s z a ń s k i: *Tożsamości zbiorowe...*, s. 117–118; za: A. D. S m i t h: *National Identity and the Idea of European Unity*. „International Affairs” 1992, Vol. 68, No. 1, s. 61; por. R. B r u b a k e r: *Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie*. Warszawa–Kraków 1998, s. 43–44; K. S z c z e r s k i: *Integracja Europejska. Cywilizacja i polityka*. Kraków 2003, s. 69–70.

¹⁹ A. K ł o s k o w s k a: *Kultury narodowe u korzeni*. Warszawa 1996, s. 99.

współczesnego świata obserwuje się dualizm w zmianach tożsamościowych. Dla jednych dochodzi współcześnie do erozji wartości związanych z państwem narodowym i tożsamości narodowej na rzecz bardziej uniwersalnych rozwiązań, z kolei według innych następuje renesans tożsamości narodowej. Pippa Norris analizowała samookreślenia ludzi w kategoriach tożsamości terytorialnych. Badaczka na podstawie zgromadzonych danych zakwestionowała hipotezę, że procesy globalizacyjne powodują powstanie kosmopolityzmu rozumianego jako bycie obywatelem świata. Tylko 15% badanych wykazywało bliskość ze swoim kontynentem lub ze światem jako swoją pierwotną tożsamością. Około 38% uczestników badań za pierwotne źródło tożsamości terytorialnej uważa swój naród. Aż 47% respondentów wskazywało, że pierwotną tożsamością terytorialną jest dla nich tożsamość lokalna / regionalna, natomiast 20% wskazywało ten typ tożsamości jako jedyny²⁰ (tabela 1).

Tabela 1

Podstawowe rodzaje tożsamości terytorialnej w Europie (w %)

Region Europy	Tożsamość kosmopolityczna	Tożsamość narodowa	Tożsamość lokalna / regionalna
Europa Północna	11	35	53
Europa Północno-Zachodnia	13	25	62
Europa Południowo-Zachodnia	13	23	64
Europa Wschodnia	8	34	58

Źródło: P. Norris: *Global governance and cosmopolitan citizens*. In: *Governance in Globalizing World*. Eds. J.S. Nye, J.D. Donahue. Washington, DC: Brookings Institution, 2000, s. 163.

W ramach Europy odsetek badanych uznających tożsamość narodową jako podstawową najwyższy jest w Europie Północnej i Wschodniej – wynosi odpowiednio 35% i 34%. Wyraźny natomiast jest odsetek osób deklarujących jako pierwszą tożsamość regionalną. Stanowi to interesujący problem badawczy. Zasadniczo odnosi się on do wcześniejszych konkluzji związanych z tożsamością społeczną, w których zwracano uwagę na znaczenie bliższych związków w ramach grup społecznych. Trudno jednak nie zauważyć, że tożsamość narodowa pozostaje ważnym wyznacznikiem identyfikacji jednostek. Przywiązanie ludzi do ich przestrzennego i kulturowego środowiska jest na tyle duże, że nie należy się spodziewać – pomimo procesów integracyjnych – nagłych zmian.

Ewa Polak w swojej pracy *Integracja i dezintegracja* jako współzależne procesy współczesnych przemian cywilizacyjnych wyodrębniła – po przeanalizowaniu poglądów czołowych naukowców zajmujących się problematyką kultury – podstawowe wątki związane z procesami współistnienia i współzależności między od-

²⁰ P. Norris: *Global governance and cosmopolitan citizens*. In: *Governance in Globalizing World*. Eds. J.S. Nye, J.D. Donahue. Washington, DC: Brookings Institution 2000, s. 161–177.

rębnymi kręgami kulturowymi²¹. Zestawienie to – obok wcześniejszych konkluzji związanych z katalogami wartości europejskich oraz intuicyjnym nawet oglądem świata – może powodować wrażenie dysharmonii. Tym niemniej zarówno w wymiarze ogólnoludzkim, jak i lokalnie europejskim zwraca uwagę wątek wyodrębniany niegdyś przez starożytnych – istnienia wartości uznawanych za europejskie w konfrontacji ze światem postrzeganym jako pozaeuropejski. Pomimo wyraźnego synkretyzmu kulturowego związanego współcześnie z procesami globalizacji warto zwrócić uwagę na cechy, jakie również obecnie wskazują Europejczycy jako im bliskie²². Widać to szczególnie w badaniach przeprowadzanych przez ośrodki badania opinii publicznej. Wiosną 1997 roku badani wskazywali trzy kategorie identyfikacji: narodową i europejską – 40%, europejską i narodową – 6%, tylko europejską – 5%. Identyfikację tylko narodową wskazywało 45% respondentów²³. Można zatem uznać, choć akurat w przytoczonym badaniu nie pojawiło się pytanie o tożsamość lokalną, że tożsamość przybiera trzy różne poziomy: lokalny, narodowy i supranarodowy²⁴. Na poziomie narodowym występują liczne konflikty pomiędzy tożsamościami regionalnymi a narodowymi, nasilające się wówczas, gdy próbuje się je pogodzić lub zaproponować supranarodową tożsamość europejską²⁵. Proces integracji europejskiej spowodował rozwój dwóch głównych typów tożsamości: supranarodowej (europejskiej) w związku z transferem uprawnień politycznych z państwa narodowego na instytucje unijne oraz subnarodowej (regionalnej) budowanej według procesów regionalizacyjnych. Zachodzący proces integracji ma swój kierunek w górę i w dół. Tożsamość europejska jako supranarodowa jest budowana w odniesieniu do czynnika zewnętrznego, jaki stanowi środowisko międzynarodowe. Oczywiście, jest ona jeszcze – jak pokazują badania – słabo uformowana. Według Marka Cichockiego koncepcje jednolitej tożsamości europejskiej pojawiały i pojawiają się w chwilach zagrożenia, toteż bardzo duży wydźwięk ma dyskusja o przystąpieniu Turcji do UE²⁶. Również w kontekście europejskiej tożsamości kulturowej interesujące

²¹ Autorka odwołała się do prac: A.L. K r o e b e r: *Istota kultury*. Warszawa 1989, s. 26, 308; A. T o y n b e e: *Cywilizacja w czasie próby*. Warszawa 1991, s. 8; M. C z e r w i ŋ s k i: *Profile kultury*. Warszawa 1978, s. 42; *Plemienna planeta. Rozmowa z Ryszardem Kapuścińskim*. „Polityka” 1999, nr 4; F. Z n a n i e c k i: *Współczesne narody*. Warszawa 1990, s. 64.

²² W szerszym kontekście poddano szczegółowym badaniom społeczeństwa europejskie. Praca Henryka Domańskiego nie zawiera bezpośrednich przełożeń do omawianego tutaj tematu, tym niemniej znajdują się tam odniesienia, które mogą wskazywać na takie wartości, jak wolność czy indywidualizm. H. D o m a ŋ s k i: *Spoleczeństwa europejskie. Stratyfikacja i systemy wartości*. Warszawa 2009.

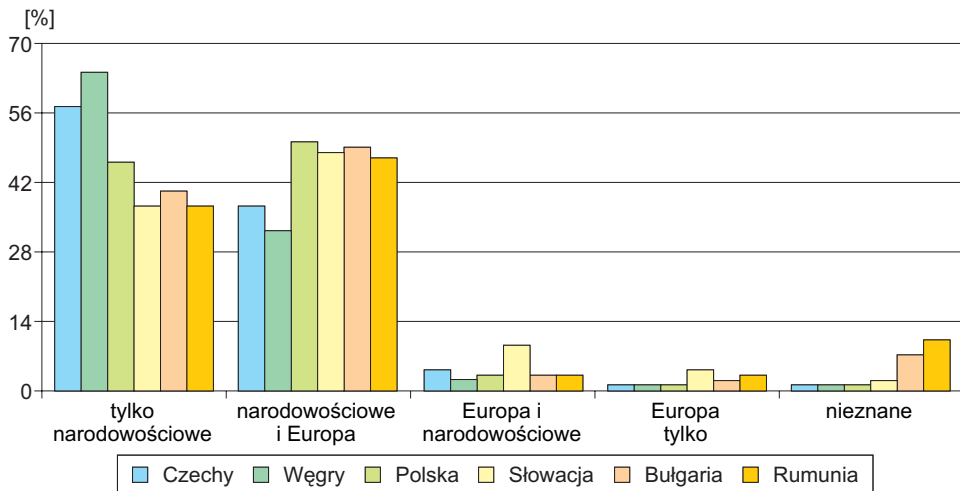
²³ S. P a n e b i a n c o: *European Citizenship and European Identity: From Treaty Provisions Public Opinion Attitudes*. In: *Who are the Europeans Now?* Ed. E. M o x o n - B r o w n e. Ashgate Publishing Ltd. 2004, s. 18–28.

²⁴ Ibidem, s. 30; por. *Understanding European Integration: History, Culture, and Politics of Identity*. Ed. R. P a v a n a n t h i V e m b u l u. Aakar Books 2003, s. 41–42.

²⁵ R. D u d a: *Sąsiedzi. Tożsamość narodowa w wielokulturowej Europie*. W: *Narody w Europie. Tożsamość i wzajemne postrzeganie*. Red. L. Z i e l i ŋ s k i, M. C h a m o t. Bydgoszcz 2007, s. 83.

²⁶ M.A. C i c h o c k i: *Naród Europejczyków*. „Wprost”, 11 lipca 2006.

jest zestawienie z 2000 roku. Wyniki dla całej ówczesnej Unii Europejskiej świadczą o braku poczucia wspólnoty i europejskiej tożsamości kulturowej w przypadku 49% ankietowanych. Istnienie takiej tożsamości odczuwa 38% badanych. Istnieje jednak duże zróżnicowanie między poszczególnymi państwami członkowskimi. I tak, Grecy (49%), Portugalczycy (47%), Niemcy (43%) i Włosi (42%) najczęściej wskazywali na istnienie europejskiej tożsamości kulturowej, podczas gdy najniższy odsetek wskazujących na brak takiej tożsamości odnotowano w Finlandii (65%), Francji i Danii (po 59%)²⁷. Inne wyniki uzyskano, gdy analizie zostało poddane poczucie tożsamości europejskiej i narodowej. Spośród 15 społeczeństw – traktowanych łącznie – ówczesnej Unii Europejskiej 4% respondentów wskazało tożsamość europejską jako jedyną, 6% – tożsamość europejską i narodową, 42% – tożsamość narodową i europejską, 45% – wyłącznie na tożsamość narodową. Najwyższy odsetek odpowiedzi związanych z tożsamością tylko europejską odnotowano w przypadku 20% mieszkańców Luksemburga. Najniższy – wynoszący 1% – poziom identyfikacji europejskiej stwierdzono w Holandii, Grecji i Finlandii²⁸. W 2004 roku przeprowadzone zostały badania dla sześciu państw Europy Środkowej i Wschodniej. Na pytanie dotyczące przewidywanego poczucia tożsamości w najbliższej przyszłości (wykres 1.) większość badanych wskazywała tożsamość narodową jako podstawową. Odsetek wskazań na tożsamość europejską jako podstawową wyniósł zbiorczo poniżej 5%. Kolejne

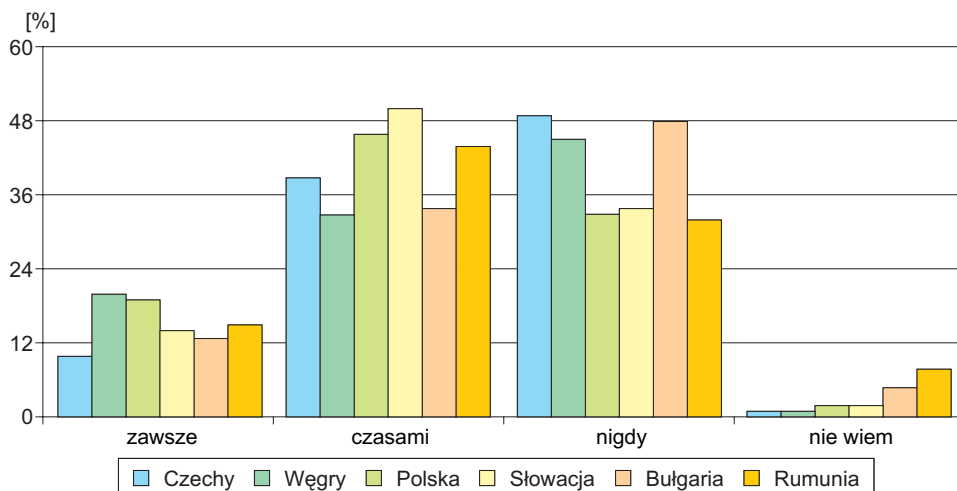
Wykres 1. Przewidywane – w najbliższej przyszłości – poczucie tożsamości

Źródło: Eurobarometer. http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=266&nationID=27,17,22,24,29,26,&startdate=2004.10&enddate=2010.06,29.06.13

²⁷ *Co myślą o sobie Europejczycy. W świetle badań opinii publicznej. „Wspólnoty Europejskie” 2000*, s. 11.

²⁸ *Ibidem*, s. 13.

badania, w których wzięli udział respondenci z tych samych sześciu państw, przeprowadzono w 2005 roku. Na pytanie dotyczące myślenia o sobie jako o Europejczyku (wykres 2.) wynik potwierdzający, że okresowo tego typu tożsamość jest wskazywana, dotyczył niemal 50% Polaków i Słowaków.

Wykres 2. Myślenie o sobie jako o Europejczyku

Źródło: Eurobarometer. http://ec.europa.eu/public_opinion/cf/showchart_column.cfm?keyID=265&nationID=27,17,22,24,29,26,&startdate=2005.10&enddate=2006.09#fcExportDiv, 29.06.13

Robert Szwed wskazał na istnienie możliwych modeli tożsamości zbiorowych w procesie integracji europejskiej:

- model tożsamości wzajemnie wykluczających się (Polak lub Europejczyk),
- tożsamość wielopoziomowa (Polak i Europejczyk),
- tożsamość mozaikowa (ani Polak, ani Europejczyk)²⁹.

Ostatni z tych modeli można odnieść nie tylko do odrzucających tak sformułowaną tożsamość Europejczyków, ale również do migrantów spoza europejskiego kręgu kulturowego.

Skutki funkcjonowania modeli tożsamości wielopoziomowej

Według koncepcji Kobeny Mercer tożsamość formuje się tylko w sytuacji kryzysowej, kiedy granice kulturowe, w jakich określają się ludzie, są zagrożone czy naruszane, a takie sytuacje zdarzają się wówczas, gdy zagrożone są np. byt i bez-

²⁹ R. Szwed: *Tożsamość europejska...*, s. 337.

pieczeństwo ekonomiczne. Badaczka wyodrębniła istotne dla tematu zagadnienie, chociaż trudno się z nią zgodzić³⁰. Niewątpliwie sytuacje zagrożenia powodują konsolidację wobec najistotniejszych wartości czy treści tak, aby zapewnić im przetrwanie, ale trudno zaakceptować formułę, w której brak zagrożenia jako czynnika wyzwalającego tożsamość powoduje, że nie występują żadne identyfikacje. Jak pokazują badania empiryczne, w sytuacjach zagrożenia dochodzi częściej do redefiniowania tożsamości, ukrywania prawdziwych tożsamości bądź całkowitej zmiany tożsamości niż do nieutożsamiania się z nikim i niczym³¹. W tej sytuacji mamy do czynienia – nawiązując do prac Jamesa E. Marcii – ze statusem dyfuzyjnym, określanym jako aspołeczny. W kontekście europejskiej tożsamości niewątpliwie można zaryzykować stwierdzenie, że budowana obecnie tożsamość w ramach Unii Europejskiej jest niejako tożsamością obłądzonej twierdzy, również w odniesieniu do tożsamości jednostkowej. Systematycznie podejmowane są próby ograniczania napływu imigrantów przy jednoczesnej akceptacji i aprobacie dla wewnętrznych migracji czy opóźnianiu akcesji Turcji, co świadczy o pewnej konsolidacji. Jednak nie można oprzeć się wrażeniu, że europejska tożsamość to nie tylko Unia Europejska, chociaż takie zawężenie niewątpliwie ułatwiałoby analizę. Zagrożenie czy zderzenie tożsamości powinno prowadzić do odpowiedzi. Transponując politologiczną teorię adaptacji Ziemowita Jacka Pietrasia, należy oczekiwać raczej adaptacji kreatywnej niż aktywnej, również na płaszczyźnie tożsamości indywidualnych³².

Interesujące z punktu widzenia niniejszych rozważań jest to, w jaki sposób tożsamość się tworzy i zmienia. Procesy te pokazują, jak jednostka podejmuje lub odrzuca działania mające na celu zapewnienie jej integralności psychospołecznej.

Koncepcja Michaela Berzonsky'ego, ujmująca zagadnienie tożsamości w kontekście strategii rozwiązywania problemów, również ma interesujące implikacje dla analizy zagadnienia tożsamości. Model ten charakteryzuje identyfikacje jako dynamiczny proces podejmowania decyzji. Na tym tle rysują się trzy style / modele tożsamości:

- informacyjny,
- normatywny,
- dyfuzyjno-unikający.

Autor wychodząc z założenia, że jednostki aktywnie reagują i podejmują działania związane ze zmianami w otaczającej je rzeczywistości, odniósł się do poziomów ich aktywności. Informacyjny styl tożsamości jest najbardziej adapta-

³⁰ C. Shore: *Ethnicity, Xenophobia and the Boundaries of Europe*. In: *Divided Europeans: Understanding Ethnicities in Conflict: Understanding Ethnicities in Conflict*. Eds. T. Allen, J. Eade. Martinus, 1999, s. 54.

³¹ Por. M. Melchior: *Zagłada a tożsamość. Polscy Żydzi ocaleni na „aryjskich papierach”. Analiza doświadczenia biograficznego*. Warszawa 2004.

³² Z.J. Pietras: *Teoria adaptacji politycznej państwa*. W: *Adaptacja wartości europejskich w państwach islamu*. Red. A. Ziętek, K. Stachurska. Lublin 2004, s. 11–12.

cyjny. Jednostkę cechuje duże zaangażowanie i aktywność poznawcza. Podejmuje ona świadome działania mające na celu optymalizację strategii budowy tożsamości i efektywnie odpowiada na wyzwania społeczne. Normatywny styl tożsamości łączy się z biernym naśladowaniem i oporem wobec zmian. Adaptacyjność takiej jednostki jest ograniczona. Skupia się ona na rytualizowaniu tego, co już osiągnęła. Styl dyfuzyjno-unikający wiąże się z labilną tożsamością jednostki, której działania mają charakter chaotyczny, niestabilny. Jej adaptacyjność tożsamościowa również jest ograniczona i raczej wymuszana, niż świadomie wybierana. Koncepcja Michaela Berzonsky'ego wydaje się szczególnie użyteczna dla analizy tożsamości w kontekście przemian społeczno-kulturowych. Model ten może być wykorzystany w rozważaniach dotyczących procesów związanych z kształtowaniem tożsamości kulturowej, w tym kontekście – europejskiej tożsamości kulturowej³³.

Modele te nie wyczerpują możliwości opisu funkcjonowania tożsamości. Mają one charakter eksplanacyjny. Wskazane zostały tutaj elementy wpływające na kształtowanie tożsamości w tradycyjnym ujęciu. Niemniej jednak można zaobserwować świadomość badaczy dotyczącą zmieniających się warunków i prób tworzenia nowych horyzontów dla zrozumienia fenomenu tożsamości. Podkreślanie znaczenia badania dynamiki przemian tożsamości i strategii adaptacyjnych należy uznać za uznanie identyfikacji jednostkowej jako jednego z elementów struktury tożsamościowej. Takie ujęcie wskazujące na funkcje adaptacyjne tożsamości pozwala na – obok porządkowania obrazu świata – rozumienie jego zdarzeń z osobistej perspektywy. Utrwalona tożsamość ułatwia podejmowanie decyzji i dokonywanie wyborów nawet w sytuacjach zagrożenia, ponieważ istnieją trwałe punkty odniesienia.

W związku z ogromnym zasięgiem migracji problematyka tożsamości nabiera nowego znaczenia. Konieczność adaptacji do nowych warunków – z jednej strony, z drugiej zaś – siła własnych korzeni kulturowych niosą (zwłaszcza w przypadku osób pochodzących z odmiennych kręgów kulturowych) niepokój, frustrację i cierpienie. Drugie pokolenie stopniowo przyjmuje nowe wzory, stając wobec konfliktu wartości i kryzysu tożsamości. Konflikt kulturowy między generacjami imigrantów stanowi przejaw załamania się ciągłości przekazu wartości kulturowych, zwłaszcza gdy kultura rodzinna jest bardzo odmienna od dominującej kultury kraju imigracji. Równowaga poznawcza jednostki zostaje zachwiana, jeśli wartości, które nadają sens jej istnieniu, nie pozwalają jej na adaptację do środowiska. W normalnych warunkach kultura zapewnia taką zgodność. W warunkach szybkich i gwałtownych zmian kulturowych zgodność ta zanika lub zostaje zakłócona, a to prowadzi do kryzysu tożsamości³⁴.

³³ L. Re w: *Adolescent Health: A Multidisciplinary Approach to Theory, Research, and Intervention*. SAGE 2004, s. 117–119.

³⁴ H. Malewska-Peyre: *Ja wśród swoich i obcych*. W: P. Boski, M. Jarymowicz, H. Malewska-Peyre: *Tożsamość a odmiennność kulturowa*. Warszawa 1992, s. 16–43.

Mając na uwadze te konkluzje oraz świadomość istnienia typów idealnych, można wyróżnić następujące typy tożsamości kulturowych:

- silna identyfikacja z dwiema kulturami (bikulturalizm, człowiek pogranicza);
- silna identyfikacja z dominującą kulturą (akomodacja, tożsamość negatywna do socjalizacji rodzinnej);
- silna identyfikacja z etniczną grupą mniejszościową (odbudowanie tożsamości);
- brak identyfikacji z którąkolwiek z grup (marginalizacja)³⁵.

W kontekście kształtowania tożsamości na szczeblu ponadnarodowym wskazać należy, że obecnie tożsamość kształtuje się nie tyle w „konfrontacji poziomej” jako wynik porównania z tożsamością innych narodów, ale w „konfrontacji pionowej” jako skutek poszukiwań szerszych uniwersów kulturowych³⁶.

W literaturze podejmowane są najczęściej wątki związane z sytuacją grup mniejszościowych oraz kwestie dotyczące formowania się tożsamości w odpowiedzi na negatywne uwarunkowanie kulturowo-społeczne. Etapy kształtowania się tożsamości mogą zostać uzupełnione o modele związane z polityką prowadzoną przez państwa w stosunku do grup mniejszościowych.

Model totalnego wykluczenia związany jest z pozbawieniem osób i grup innych etnicznie wszelkich praw, aż do fizycznego wyrzucenia ich poza nawias życia społecznego. Jest to sytuacja skrajna, zwykle spowodowana konfliktem, często nawet zbrojnym. Taki przypadek silnie mobilizuje do kształtowania się tożsamości kulturowej i sprzyja podkreślaniu granic i odmienności.

Model częściowego lub segmentowego wykluczenia ogranicza przedstawicielom kultur mniejszościowych – z wyjątkiem osób postrzeganych jako jednostki szczególnie wartościowe dla grupy większościowej (np. wybitni sportowcy, naukowcy) – swobodę wyrażania i działania. W takiej sytuacji kształtowanie tożsamości w grupie mniejszościowej przybiera formę oporu, jedyne go możliwego sposobu manifestowania swojej odrębności. Również grupa dominująca podejmuje działania aktywizujące i mobilizuje swych członków do reakcji.

W modelu homogeniczności dochodzi do włączania grup mniejszościowych poprzez asymilację do głównego nurtu kulturowego. Proces ten zwykle jest obustronny wieloma nakazami związanymi z upewnianiem się, że przedstawiciele grupy mniejszościowej spełniają „standardy” kulturowe grupy dominującej. W procesie budowy tożsamości kulturowej osoby asymilujące się mogą mieć syndrom „tułacza społecznego” – osoby niezakotwiczonej w żadnej tożsamości do

³⁵ J. Nikitorowicz: *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa*. Białystok 1995, s. 83–84.

³⁶ Por. E. Jantón-Drozdowska: *Integracja gospodarcza Europy w aspekcie tożsamości europejskiej*. W: *Oblicza europejskiej tożsamości*. Red. R. Suchocka. Poznań 2001, s. 43; J. Such: *Tożsamość narodowa a tożsamość europejska*. W: *Przewycięzanie barier w integrującej się Europie*. Red. Z. Drozdowicz, Z.W. Puślecki. Poznań 2000, s. 96.

końca i niemającej pozytywnego wsparcia żadnej z grup. Na tej płaszczyźnie może również dojść do formowania się gett kulturowych.

Model zróżnicowania kulturowego polega na takim włączaniu członków grup mniejszościowych do dominujących, aby zachowane zostały różnice kulturowe. Tożsamość kulturowa uformowana w takich warunkach może swobodnie być wyrażana, ale jednocześnie należy brać pod uwagę możliwość transkulturacji lub innych strategii związanych z kontaktem w ramach dwóch lub więcej systemów wartości³⁷.

Wnioski

Tożsamość w środowisku wielokulturowym poddawana jest wielopłaszczyznowemu „bombardowaniu” zarówno jeśli chodzi o wpływ środowiskowy, jak i jednostkowe, indywidualne reakcje na otaczającą zmianę. Konfrontacja różnych tożsamości w przypadku dojrzałych i ustabilizowanych podmiotów może przynieść wzrost znaczenia działań opartych na współpracy i uznaniu dla różnorodności. Zgoda na wielopoziomą strukturę tożsamości spowodowana jest wzrostem zachowań akceptujących odmienność innych podmiotów. Płynność w przechodzeniu od jednej tożsamości do drugiej (np. w przechodzeniu między poziomami identyfikacji) świadczy o świadomych wyborach danej jednostki. Na płaszczyźnie zwłaszcza tożsamości kolektywnych pożądane jest, aby tak właśnie przebiegały procesy formowania się nowych tożsamości.

Nie należy jednak zapominać o negatywnych następstwach funkcjonowania obok siebie wielu tożsamości. Wielopoziomowa internalizacja może, ale nie musi powodować wewnętrzne napięcia, może sprawiać trudności z określaniem i nazywaniem siebie, może również powodować zaburzenia i napięcia w postrzeganiu samego siebie. Zarówno na poziomie jednostki, jak i podmiotów zbiorowych taka rozbieżność może osłabiać poczucie bezpieczeństwa, powodować alienację lub agresję, a tym samym może generować negatywne skutki dla bezpieczeństwa na poziomie regionu, państwa i Europy.

³⁷ L. S z c z e g ó ł a: *Tożsamość narodowa, etnonacjonalizm w perspektywie globalizacji*. W: *Oblicza europejskiej tożsamości...*, s. 22.